

۲۰۸ ۱۹۱۲

گذشت سرخیابان یک

سیر شکل گیری خیابان سی تیر

www.ketab.ir

پژوهش و نگارش:
مریم میرزایی

سرشناسه: میرزایی، مریم، ۱۳۶۱-
عنوان و نام پدیدآور: سرگذشت یک خیابان: سیر شکل‌گیری خیابان سی تیر / پژوهش و نگارش مریم میرزایی؛
سفارش‌دهنده سازمان نوسازی شهر تهران، معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهری، اداره پژوهش.
مشخصات نشر: تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۰۶۴-۵۷-۲
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
موضوع: خیابان سی تیر (تهران)
موضوع: Si-ye Tir street (Tehran, Iran)
موضوع: خیابان‌ها -- ایران -- تهران -- تاریخ
موضوع: Streets -- Iran -- Tehran -- History
موضوع: تهران -- آثار تاریخی
موضوع: Tehran (Iran) -- Antiquities
موضوع: تهران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. - ۱۴
موضوع: Tehran -- History -- 19 - 20th century
شناسه افزوده: سفارش‌دهنده سازمان نوسازی شهر تهران، معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهری، اداره پژوهش.
رده‌بندی کنگره: DSR۲۰۷۹
رده‌بندی دیوئی: ۹۵۵/۱۲۲
شماره کتابشناسی ملی: ۶۰۳۶۴۱۴

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است.
هر شخصی تمام و یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه (مؤلف) به هر شکل، نشر یا پخش یا عرضه کند، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سازمان نوسازی شهر تهران

سرگذشت یک خیابان: سیر شکل‌گیری خیابان سی تیر

پژوهش و نگارش: مریم میرزایی
مشاوران: سیدعلی حائری تبریزی، رضا خیابان
سفارش‌دهنده: سازمان نوسازی شهر تهران، معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهری، اداره پژوهش.
همکاران سازمان: علی‌خانی (معاون برنامه‌ریزی و توسعه شهری)، مریم احمدی.
ویراستار علمی و ادبی: مسعود تاره
عکس‌ها: کسرا علیزاده
ترجمه انگلیسی: آذر میرزایی
مدیر هنری و طرح جلد: نیما فکورزاده
صفحه‌آرایی: موسسه بلوط نقره‌ای (حسن محرابی)
ویرایش نقشه‌ها و تصاویر قدیمی: سیدعلی حائری تبریزی
لیتوگرافی: فرآیند گویا
چاپ: خانه فرهنگ و هنر گویا
صحافی: گوهر
نوبت چاپ: چاپ اول - ۱۳۹۸
شمارگان: ۵۰۰ جلد
تصویر روی جلد: تصویر خیابان سی تیر و بخشی از نقشه عبدالغفار نجم‌الملک
نظرات و پیشنهادات: sargozasht30tir@gmail.com
بها: ۳۰۰۰۰۰ ریال

سخن نخست:

هویت یک شهر در گروی نزدیکی با خاطرات جمعی ساکنان آن شهر است. جایی که این هویت با تاریخ پیوند می‌یابد، نقش خاطرات شهری که فصل مشترک تصویر ذهنی شهروندان است، بیشتر می‌شود و نمود قوی‌تری پیدا می‌کند. عوامل زیادی از جمله تغییرات سریع کالبدی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در تهران، در کمرنگ شدن یا از دست رفتن بخشی از خاطرات جمعی شهروندان در سال‌های اخیر نقش عمده داشته است و برای بازتولید و زنده نگه داشتن خاطرات و ایجاد پیوند میان خاطرات انسان‌هاست که فضاهای شهری اهمیت زیادی می‌یابند.

بسیاری از محلات که روزگاری محدوده‌های معین و هویت مشخصی داشته‌اند، به دلیل سهل‌انگاری در مستندنگاری از بین رفته‌اند و این در حالی است که نه‌بین جارجویی برای مداخله در وضع موجود، نیاز به فهم گذشته دارد. ازسوی دیگر، نقل مکان ساکنان پیشین آن مناطق به محله‌های دیگر و جایگزینی آن با مردم غیربومی و ناآگاه از گذشته‌های تاریخی و وضعیت جغرافیایی مناطق شهری شده، باعث می‌شود دسترسی به اطلاعات مورد نیاز برای پژوهش‌های میدانی دشوارتر شود یا آنچه ارایه می‌شود، ناموثق و براساس حدسیات و تخیلات، شنیده‌های بی‌سن و مدرک و اظهارات عاری از مسئولیت‌پذیری باشد یا در جهت ساختن هویتی جعلی برای بناهایی که از نظر آن‌ها ارزشمند است. بنابراین ملاحظات به نظر می‌رسد باید فرصت را مغتنم شمرد و تا حد امکان اطلاعات موجود را جمع‌آوری و حفظ کرد. در میان اقدامات مفیدی که در چند سال اخیر در جهت گردآوری اطلاعات تاریخی و مدارک فنی و تصویری بافت‌های تاریخی صورت گرفته، جای بافت پیرامون خیابان سی‌تیر و میرزا کوچک خان خلیلی خالی به نظر می‌رسید. خیابان و محله‌ای که پس از گسترش تهران در دوران ناصرالدین‌شاه قاجار و اضافه شدن محله دولت (قدیم به تهران) آن همان همچنان محل زندگی، کار و عبادت افرادی است که بدون آنکه شخص یا گروهی مانع حیات اجتماعی آن‌ها در این کالبد مشتت شود، اهالی قدیم آن را پیروان ادیان زرتشتی، مسیحی، کلیمی و مسلمان تشکیل می‌دادند و از اینرو آن را «محور ادیان» لقب دادند.

این هم‌نشینی ادیان بیانگر زندگی مسالمت‌آمیز توأم با احترام میان پیروان این مذاهب در طول تاریخ سرزمین مان است. تاریخ و ارزشی که دنیای امروز بیش از هر زمان دیگر به آن نیازمند است. این خیابان دارای ارزش‌های نمایی نسبت به سایر خیابان‌ها و محلات شهر تهران است که موقعیت و جایگاه متفاوتی برای آن در سطح شهری و ملی ایجاد کرده است. این نکته، خود بر اهمیت و لزوم مطالعه این بخش از منطقه تاریخی تهران می‌افزاید.

به همین منظور سازمان نوسازی شهر تهران برای حفظ و معرفی ارزش‌های این خیابان با درست‌داران تاریخ سرزمین مان، اقدام به انتشار این کتاب نموده است. در کتاب ضمن ارائه دلایل و مستندات دقیق جهت چرایی تجمع پیروان مذاهب در این محدوده، مشخصاً به این نکته پرداخته شده است که این خیابان را نمی‌توان بدون بافت اطراف آن مطالعه کرد.

نویسنده در کتاب، سیر شکل‌گیری این خیابان و محله پیرامون آن را از دوران قاجار تا به امروز مورد مطالعه و بررسی قرار داده است. به این طریق تمام اتفاقات و رویدادهای سیاسی، اجتماعی، تاریخی و فرهنگی جامعه که به نوعی با هویت این خیابان و تحولات آن در ارتباط و مؤثر بوده است، تشریح و بررسی شده است.

امید است این کتاب بتواند نقشی در ثبت تاریخ بخشی از شهر تهران و این خیابان ارزشمند داشته و نقشه راهی برای پژوهشگران این مرز و بوم باشد.

کاوه حاجی علی اکبری

مدیرعامل

فصل اول: سیر شکل‌گیری خیابان

دوره اول: قبل از توسعه تهران در ۱۲۸۴ق

تهران و حصار طهماسبی آن

دوره دوم: پس از توسعه تهران در ۱۲۸۴ق تا پایان دوره قاجار (۱۲۸۴-۱۳۴۳ق)

تهران و حصار ناصری آن

بناهای ساخته شده و مهاجرت خارج محدوده خیابان بعد از توسعه شهری

بازخوانی یک سند مهم (نقشه عبدالغفار نجم الملک)

پاتوق‌ها و گذرها

نهضت مشروطه و رد وقایع آن

مدارس ساخته شده در این دوره

بناهای دیگر در محدوده امروزی خیابان سی‌تیر

جنگ جهانی اول و تأثیرات آن بر محدوده خیابان

دوره سوم: پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش)

محدوده مورد مطالعه در دوره پهلوی اول

اولین سالن‌های تئاتر و سینمای این محدوده

برخی بناهای عمومی و خدماتی

شهرسازی در دوره پهلوی اول

برخی کاربری‌های فرهنگی و تفریحی محدوده

ساخت و سازها در محدوده میدان مشق قدیم

مهاجرت از محله‌های قدیمی شهر به محله‌های جدید

دوره چهارم: پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ش)

محدوده مورد مطالعه در طول جنگ جهانی دوم

کنفرانس تهران

رویدادها و ساخت و سازها پس از جنگ جهانی دوم

ملی شدن صنعت نفت و شرکت نفت انگلیس در ایران

دیگر بناهای آموزشی و خدماتی محدوده

دوره پنجم: جمهوری اسلامی (۱۳۵۷ش تاکنون)

محدوده مورد مطالعه بعد از انقلاب اسلامی

تغییر کاربری برخی از بناها

ساخت و سازها و تغییر کاربری ها در محدوده میدان مشق قدیم

بناهای مربوط به اقلیت های مذهبی

کاربری راه های خیابان

ساکنین قدیم و جدید محله

برنامه مرمت و احیای خیابان و بناهای اطراف آن

پیوست

آب و سازه های آبی محدوده (قنوات، چاه ماه آب انبارها)

فصل دوم: ادیان خیابان (نیایشگاه ها و اماکن)

بخش اول: زرتشتیان

اماکن مرتبط با زرتشتیان

انجمن زرتشتیان

ساختمان مجموعه پذیرایی انجمن

کتابخانه یگانگی

درمانگاه یگانگی

دبستان پسرانه جمشیدجَم

مدرسه رُستم آبادیان

دبیرستان فیروز بهرام

آتشکده آذریان

بخش دوم: کلیمیان

اماکن مرتبط با کلیمیان

کنیسه ای خیم

بخش سوم: مسیحیان

الف) مسیحیان ارمنی

اماکن مرتبط با ارمنیان

مدرسه هایکازیان (دبستان کوشش داویدیان)

دبیرستان کوشش داویدیان

آمادگی و دبستان واچه هوسپیان (دبستان کوشش)

کلیسای حضرت مریم مقدس

ساختمان انجمن خیریه بانوان ارامنه تهران

ساختمان مرکز توانبخشی آگونگ و انجمن بانوان دوستار کلیسا (ساختمان سابق شورای خلیفه گری)

باشگاه فرهنگی - ورزشی آرارات

مؤسسه و چاپخانه آلیک

ب) مسیحیان پروتستانی، انجیلی پرسیتارین

کلیسا انجیلی

انجمن کتب مقدس

ج) مسیحیان پروتستان، آدونتیست

کلیسا آدونتیست ها

بخش چهارم: مسلمانان

اماکن مقدس اسلامی

مسجد مجدالدوله

مسجد المصطفی (همت آباد)

مسجد حضرت ابراهیم خلیل (ع)

فصل سوم: مهم ترین بناهای عمومی فرهنگی

بخش اول: موزه ها

موزه ملی ایران

موزه ایران باستان

موزه هنر و باستان شناسی اسلامی ایران

موزه علوم و فن آوری و موزه کتابت و چاپ (کتابخانه ملی سابق)

موزه مردم شناسی ارامنه (موزه آرداک مانوکیان)

موزه آبگینه و سفالینه های ایران و بنیاد سینمایی فارابی

موزه آبگینه و سفالینه های ایران

بنیاد سینمایی فارابی

بخش دوم: بناهای مرتبط با کشورهای خارجی

۲۰۵	سفارت روسیه (پارک اتابک سابق)
۲۰۵	مدرسه ایران و آلمان (هنرستان ماندگار صنعتی کنونی)
۲۱۰	مدرسه پسرانه آمریکایی ها
۲۱۵	مدرسه دخترانه آمریکایی ها
۲۱۷	

بخش سوم: بناهای عمومی مهم

۲۱۹	باشگاه افسران (ساختمان وزارت امور خارجه کنونی)
۲۱۹	بیمارستان سینا (مریضخانه دولتی سابق)
۲۲۴	ساختمان چهارده طبقه بیمارستان سینا (ساختمان اعانه ملی سابق)
۲۲۷	ساختمان سازمان بازنشستگان نیروهای مسلح
۲۲۹	

بخش چهارم: خانه‌های با ارزش محدوده

۲۳۱	خانه رضاخان
۲۳۲	خانه القانیان (خانه فرهنگ نه‌قل اوشاتو)
۲۳۳	خانه منسوب به ایرج میرزا
۲۳۴	معرفی برخی اشخاص مشهور ساکن با شغل د محدوده
۲۴۱	
۲۴۵	

بخش پنجم: مراکز تجاری؛ دفاتر و رستوران‌ها و فروشگاه‌های تاریخی

۲۴۸	فهرست منابع
۲۵۳	مأخذ تصاویر و نقشه‌ها
۲۵۴	فهرست نمایه
۲۶۰	بخش انگلیسی

سخنی با خوانندگان

مطالعه چهارساله‌ای که کتاب حاضر محصول آن است، در ابتدا با هدف معرفی و تحلیل معماری بناهای شاخص خیابان سی‌تیر و میرزا کوچک‌خان آغاز شد. چندی بعد در جریان پیشرفت مطالعه سؤالی مهم مطرح شد که: «چرا بعد از توسعه شهر تهران در دوره ناصری اغلب غیرمسلمانان و پیروان ادیان الهی در گرداگرد این خیابان تجمع کردند و چرا شماری از اولین نیایشگاه‌هایشان خارج از حصار قدیم شهر در محدوده این خیابان ساخته شد؟»

با طرح این سؤال مسیر پژوهش به سمتی دیگر هدایت شد، به زودی دریافتم که معرفی بناهای اطراف این خیابان به تنهایی گویای ارزش فرهنگی و تاریخی این محدوده نیست. تاریخ یک خیابان را صرفاً ساختمان‌های جداره‌اش، کفسازی، پیاده راه و جوی آب کنار آن نمی‌سازد. آنچه اهمیت دارد روح فضای شهری است که با آمیزش کالبد و روابط انسانی درک می‌شود.

در واقع حوادث و اتفاقاتی که در این خیابان روی داده و مردمانی که در آن زندگی کرده‌اند، مهم‌اند و این مردمان یک محله هستند که بنا به احتیاجات و نیازهایشان تعیین می‌کنند که چه ساختمانی و با چه نوع کاربری احتیاج دارند. چه بسا مهم‌ترین مؤلفه‌ای که باعث ساخته شدن این بناها در کنار هم و شکل‌گیری این خیابان شده است، همین ویژگی بوده باشد.

باری، برهم تنیده بودن شهر با زمینه‌های تاریخی و اجتماعی دامنه تحقیق را به سوی حوزه‌های مطالعات شهری، معماری، تاریخی، دینی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگ، سوق داد. به گونه‌ای که نپرداختن به این جنبه‌ها عملاً نتیجه این پژوهش را تا حد تایپوگرافی ساختمان‌ها تقلیل می‌داد.

در نظر گرفتن این مسائل، به ناچار دامنه این پژوهش گسترده کرد به طوری که آشکارا از حوزه مطالعات پیشین من به عنوان معمار و مرمّگ خارج بود. بنابراین نیاز به مشورت با تهران‌پژشان، محققان ادیان، بزرگان مطلع هر دین، جامعه‌شناسان، تاریخ‌دانان و دیگر حوزه‌های مرتبط احساس شد. البته رسیدن به پاسخ کارساده‌ای نبود چرا که شاید برای اولین بار این سؤال به صورت علمی برای این خیابان و نحوه شکل‌گیری آن مطرح شده بود و صاحب نظران بر سر پاسخ آن اتفاق نظر نداشتند و نظرات مختلفی مطرح می‌شد که شاید هر یک به نحوی درست بود، ولی دلیل کافی برای پاسخ پرسش ما نبود. برای پیدا کردن این سوال محله‌های سکونت پیروان مذاهب در محدوده قدیم شهر و ترتیب نقل مکانشان به این محدوده را دنبال کردیم تا به پاسخ سوال برسیم. در نهایت به این نتیجه رسیدم که پاسخی صریح برای این پرسش در این کتاب مطرح نشود، بلکه این امکان فراهم شود که با کنار هم چیدن تمام مدارک، شواهد و مستندات خواننده خود به جواب مسئله برسد.

محدودیت‌های مرتبط با چنین پژوهشی و مشکلاتی که بر سر راه قرار داشت، سبب شد تا مراحل مربوط به جمع‌آوری اطلاعات و تکمیل آن‌ها به کندی پیش روند و حتی برخی از آن‌ها به فرصتی دیگر موکول شود. دلیل این امر پرهزینه بودن امر تحقیق نیاز به حضور کارشناسان متعدد و تجهیزات فنی کامل برای بازخوانی اسناد و تهیه مستندات میدانی است. به هر حال برای تکمیل کار نظریه محدود کردن مطالعات حول محور تاریخی و تا حدودی معماری آن شدم و حتی در فصل سوم به ناچار برای تشریح بیشتر بناها، به گزینش آن‌ها دست بردم. هر چند اطلاعات زیادی به صورت پراکنده در بخش‌های مختلف به دست آمد که محدودیت تعداد صفحات کتاب اجازه انتشار تمامی آن‌ها را نداد. نام کتاب برای اشاره به مسیر مطالعاتی آن «سرگذشت یک خیابان» انتخاب شد و نام سی‌تیر به عنوان زیرتیتر تعیین شد تا بتوان با ادامه روند پژوهش بر روی خیابان‌های دیگر، مجموعه کاملی از سرگذشت خیابان‌های تهران را تدوین کنیم. حذف نام میرزا کوچک‌خان در زیرتیتر به دو دلیل سهولت گفتار و شهرت بیشتر خیابان به نام سی‌تیر است.

امید است از خواندن این کتاب لذت ببرید.

مریم میرزایی

لواسان، زمستان ۱۳۹۷